

НАЧАЛОТО НА ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА ЗА ЕЛЕКТРИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ (1920 – 1934 г.)

Пенчо Д. Пенчев

Използването на електрическата енергия е сред най-важните двигатели за икономическата модернизация на отделните държави през XX век. Научно-техническите открития от XIX век позволяват електроенергията да се произвежда, пренася и прилага в най-разнообразни сфери от стопанския живот и в битата на хората.

Първите скромни опити за прилагане на електроенергията в България са направени в годините след Освобождението от турско владичество (1878 г.). Тогава електричеството се използва за осветление на отделни сгради и на индустриални заведения¹. Постепенно, с икономическото развитие на страната и с нарастването на потребностите, електрификацията придобива по-големи мащаби и привлича интересите на чуждия капитал. В края на XIX в. Софийската община се насочва към изграждането на електроцентраля на р. Искър, при с. Панчарево. Тя е построена с френско-белгийски капитал в края на 1900 г. На 1 ноември 1900 г. е пуснато електрическо осветление на столичните улици, а в началото на 1901 г. започва експлоатацията на електрически трамвай². До избухването на Балканските войни (1912–1913 г.) поради увеличената консумация мощностите на електроцентрала в Панчарево са значително увеличени³.

Няколко години след София започва електрифицирането на други градове в страната. През 1905 г. Пловдивската община сключва концесионен договор за срок от 50 години с Хектор де Бакер за изграждане на електроцентраля на река Чая. Концесията обаче не се реализира и общината е принудена да изплати голямо обезщетение на концесионера⁴. През 1911 г. Акционерното дружество “Победа” започва строителство на водна електроцентраля в близост до град Казанлък, която е завършена през 1914 г.⁵ Почти едновременно с Казанлък започва

електрифицирането на Лом. През 1914 г. е електрифициран гр. Варна, а през 1917 г. и Русе. До края на Първата световна война развитието на българското електростопанство е слабо. Общото годишно производство на електроенергия за 1918 г. достига 15,3 млн. квч, т. е. средно по 3 квч на жител на страната. Близко 1/3 от тази енергия е използвана за обществени нужди⁶.

Настоящата разработка е посветена на началото на държавната политика за електрификация на България, която обхваща периода от 1920 до 1934 г. Проследени са формирането и развитието на различните концепции в тази политика, ролята на отделните държавни институции, отношенията между държавата и частния капитал в областта на електрификацията. За изследването на проблема са използвани широк кръг публикувани документи, архивни материали, данни от специализирания периодичен печат, а също и историографските постижения, които пряко или косвено се докосват до темата.

* * *

Изграждането на електропроизводителни предприятия привлича вниманието на българските държавни институции още в началото на ХХ век. В приетия през януари 1905 г. Закон за насърчение на местната промишленост и търговия е посочено, че от т.нар. специални облаги се ползват и електрическите инсталации за доставка на двигателна сила⁷. С това изискване на закона другите възможности за използване на електроенергия са пренебрегнати.

Тази постановка е запазена и в Закона за насърчение на местната индустрия от 1909 г. В него като ново условие се появява изискването, че “електрическата енергия ще се доставява по изработени и утвърдени от Министерството на търговията и земледелието такси и условия”⁸. Прави впечатление, че производството на електроенергия е единственото, за което е въведена тази форма на държавна намеса. Ценообразуването за продуктите на останалите насърчавани индустрии е оставено свободно. Това дава основание на инж. Т. Цонев да характеризира политиката по отношение на електропроизводството като “отрицание на каквото и да е насърчение”⁹.

Така още в периода преди войните се забелязва известен стремеж от страна на държавните институции да контролират производството

на електроенергия. Независимо от недостатъците на нормативната база като цяло в държавната политика спрямо този нов стопански отрасъл до началото на Балканската война (1912–1913 г.) преобладава тенденцията за създаване на благоприятни условия за развитие на частната инициатива в електроизграждането. Държавните насърчения имат доста ограничени резултати. От тях се възползват при строителството на водни електроцентрали Ив. Х. Беров и Хр. Лулев от Габрово и братя Стайнови от Казанлък¹⁰.

През юли 1914 г. е въведен 10 % акциз върху стойността на продадената за осветление електрическа енергия. Това води до увеличаване на цената за крайните потребители и е пречка за широкото въвеждане на електричеството. Това е първият бегъл опит от страна на държавната машина да се ограничи частната инициатива в разглежданата област. Този опит е предизвикан от необходимостта да се осигурят повече средства в държавната хазна. Специалистите критикуват политиката по отношение на електропроизводството и предлагат отмяна или ревизиране на всички законодателни наредби, които пречат на развитието му. Инж. Т. Цонев публикува японския закон за регулирането на електрическите предприятия от 1911 г., за да посочи пример на държавна политика за насърчаване на електропроизводството¹¹.

В годините на Първата световна война (1914–1918 г.) се задълбочават тенденциите към регулиране и държавна намеса в икономиката. Появяват се нови институции, на които се възлагат надежди за смекчаване на негативните икономически последици от продължителното участие на България във войната¹². Тези действия са наложителни с оглед на военновременните условия. Затова те намират израз в политиката на управляващата либерална коалиция независимо от факта, че партиите, влизачи в нея, традиционно са отстоявали принципите за ограничената роля на държавата в икономиката¹³.

Промяната на управленските принципи в икономическата политика се отразява и върху електрификацията. През 1918 г. министърът на търговията, промишлеността и труда в коалиционното правителство на Ал. Малинов и Ст. Костурков – Г. Данаилов – започва да ограничава облагите на частния капитал в областта на електроизграждането. С мотива, че държавата има нужда от финансови приходи, той намалява възможностите за безплатно ползване на водните ресурси на страната¹⁴.

В следващите две години България е управлявана от коалиционни правителства, в които все по-важна роля има БЗНС. След Първата световна война икономиката на страната е в изключително тежко състояние. Селското стопанство остава дребно и разпокъсано, земеделският инвентар е изхабен, намалява работният добитък. Откъсването на Южна Добруджа и Беломорска Тракия лишава страната от територии, в които се отглеждат култури, пряко свързани с износа. Железопътният транспорт е в тежко състояние, липсват резервни части и суровини, на България са наложени непосилни репарации от 2,25 млрд. златни франка. Финансовата система на страната също е в изключително тежко положение. От друга страна, още през 1919–1922 г. се увеличават инвестициите в индустрията, строят се нови, реконструират се и се възстановяват стари предприятия¹⁵.

Тежките стопански и социални проблеми след края на войната подтикват българските правителства да търсят различни средства за преодоляването им. Във връзка с това политиката за електрификация се очертава като един от съществените лостове за цялостна модернизация и за ускоряване на икономическото развитие. По тази причина след Първата световна война държавата започва да обръща все по-голямо внимание както на нормативната база за електрификацията, така и на строителството на различни електрификационни обекти.

През април 1919 г. министърът на търговията, промишлеността и труда Я. Сакъзов назначава комисия, в която влизат инж. Т. Романов, проф. Я. Моллов, инж. Б. Морфов, инж. Т. Цонев и др., която трябва да проучи начините за най-рационално използване на водните сили на България и да предложи необходимите законопроекти в тази област¹⁶. Работата на тази комисия продължава до месец юни 1919 г. и завършва без конкретен резултат. Въпреки това тя е свидетелство за нарастващото внимание на държавата към въпросите, свързани с електрификацията.

След парламентарните избори през март 1920 г. се формира самостоятелен кабинет на БЗНС, оглавяван от Александър Стамболийски. Независимо от формирането на хомогенно земеделско правителство дори между най-изявените дейци на Земеделския съюз липсва единно мнение за ролята на държавата в сферата на електрификацията. Тази липса на единство си проличава в съперничеството между Ми-

нистерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ) и Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството (МОСПБ) по въпроса кое от двете да поеме регламентацията и използването на водните сили за електропроизводство¹⁷. Между тези институции се оформят и някои принципни различия по въпроса за отношението между държавата, кооперациите и общините при бъдещото електрифициране на страната.

В края на 1919 г. Р. Даскалов внася в Народното събрание законопроект на МЗДИ за водните синдикати, а през юни 1920 г. Ц. Бакалов внася в парламента законопроект на МОСПБ за обществените води. Между двата документа, независимо че са разработени и внесени в парламента от министри на БЗНС, съществуват съществени различия. Законопроектът на Ц. Бакалов е заимстван от френския и баварския закон за водите и дава възможност за работа на всяка инициатива (включително и частната) в областта на електрификацията. За сметка на това в предложението на Р. Даскалов се дава предимство на кооперациите¹⁸.

Този сблъсък на идеи води до известно забавяне при приемането на един от двата законопроекта за използването на водните сили на страната. В крайна сметка надделяват принципните виждания на Р. Даскалов. Те са по-близо до основната политика на БЗНС за подпомагане на кооперациите и за ограничаване и контрол над частния капитал.

На 6 октомври 1920 г. XIX Обикновено народно събрание приема Закон за водните синдикати и Обща програма по водите, която е съставна част от закона¹⁹. Според закона правото за ползване на обществени води се дава по административен ред от МЗДИ за определен срок и при определени условия. При даването на право за ползване на води трябва да се съблюдава следният ред на предпочитание: за държавни нужди, за синдикални мероприятия, за общински нужди и на последно място за дружества и частни лица²⁰.

По силата на този нормативен акт могат да се образуват водни синдикати за използване на водите за напояване, за добив на електроенергия, за укрепване и поправка на бреговете на реки и басейните им, за отводняване и подобрене на блата и т.н. Всеки синдикат е юридическа личност и се намира под контрола на Министерството

на земеделието и държавните имоти. Предвидена е и възможност за принудително зачисляване във водните синдикати на отделни собственици на имоти, на индустриални заведения и др. Синдикатите се ползват с редица привилегии като: освобождаване от данък занятие, данък сгради, от мито и октроа при внос на машини и машинни части, безплатно използване на държавни окръжни и общински земища за вадене на строителни материали, 50 % намаление по БДЖ при превоз на машини, строителни материали и др. Държавата може да отпусне на синдикатите безвъзмездни парични помощи в размер до 30 % от стойността на предприятиите от съответния синдикат строителни и др. мероприятия. Ежегодно в редовния бюджет на МЗДИ трябва да се предвижда една сума от най-малко 500 000 лева за такива помощи. Водните синдикати могат да вземат дългосрочни заеми от Българска земеделска банка под държавна гаранция²¹.

В Общата програма по водите са набелязани реките и местата по теченията им, които трябва да се проучат за строителство на язовири. Посочено е, че главната цел на електродобива е електрифицирането на железопътните линии, напояването, водоснабдяването на населените места и използването на електроенергията в бита и производството. С тази постановка се разширяват вижданията относно използването на електроенергията само за двигателна сила в индустрията, залегнали в законите за насърчване на местната индустрия от 1905 и 1909 г.

Предвидено е установяване и прилагане на обща програма за унифициране на водните и термичните електроцентрали. Държавата трябва да построи, експлоатира и поддържа “една обща кабелна мрежа, която ще свързва помежду им всички хидроелектрически и термоелектрически централи в страната”²². Върховният съвет по водите към МЗДИ може да заставя всички електрически централи да се включат в общата държавна кабелна мрежа, да разширяват инсталациите си при нужда, да си доставят взаимно електричество с цел да се получи непрекъсната доставка на електроенергия за цялата държавна мрежа²³.

Важен принцип, който заляга в Програмата, е, че държавата има приоритет в електроизграждането пред кооперативните, общинските и частните предприятия. Постановено е, че държавата изгражда водните електроцентрали и ги отдава за експлоатация на водни синдикати, общини или, в краен случай, на частни лица. Предвидена е възмож-

ност за съвместно експлоатиране на водните сили между държавата и “трети лица”, като тя си запазва правата “в случай на нужда да откупи... всички дялове в предприятията”²⁴.

В посочените документи за пръв път се предвижда изграждането на цялостна взаимносвързана система за електрификация на страната. Държавата поема задачата да изгради тази система, сама или с помощта на кооперативни дружества и частен капитал. Масщабната Обща програма за водите показва, че правителството на БЗНС точно оценява значението на електрификацията за цялостната стопанска модернизация и за социалния напредък на България. Като недостатък на Закона и програмата може да се посочи известното надценяване на ролята на водните сили за електроизграждането в България. Освен това в закона е прокаран принципът за цялостно използване на водите, без оглед на тяхната рентабилност, а това заплашва силodobивните синдикати със сериозни финансови трудности при тяхното бъдещо развитие²⁵. Със закона, по политически причини, се цели електроснабдяване предимно на селата, а те в този период могат да бъдат изключително слаби като потребител на електроенергия поради липсата на механизация и на модерно производство²⁶. Създава се законова възможност за построяване на водни електроцентрали, които ще са нерентабилни, защото липсват потребители и пласмент за произведената от тях електроенергия.

Недостатъците на Закона за водните синдикати предизвикват отрицателната реакция на Българското инженерно-архитектурно дружество (БИАД). На своя Трети конгрес през март 1921 г. то приема специална резолюция, в която се настоява “да се създаде час по-скоро едно пълно законодателство по електроснабдяването в страната ни, както и една централна служба по материята”²⁷. Искането за цялостно регламентиране на електрификацията и за изясняване на държавната политика и отговорности в този стопански отрасъл дълго време остава без конкретно решение от страна на държавните институции.

Въз основа на Закона за водните синдикати са построени няколко водни централи. До края на 1939 г. в България съществуват 69 водни синдиката, от които 9 за производство на електроенергия. Най-големият воден синдикат за производство на електроенергия е “Въча” при с. Кричим, Пловдивско. Той обслужва общо 189 селища, сред които

Пловдив и Пазарджик. Останалите електропроизводителни водни синдикати са : “Грамадата” – гр. Габрово (образуван през 1923 г.), “Росица” – гр. Севлиево (образуван през 1921 г.), “Янтра” – В. Търново (образуван през 1921 г.), “Осъм” – Ловеч (образуван през 1922 г.), “Троян” – гр. Троян (образуван през 1926 г.), “Златна Панега” – Луковит, “Подем” – Тетевен, и “Македония” – гр. Св. Врач (дн. гр. Сандански)²⁸.

Законът за водните синдикати дава основание на Г. Стайнов от Казанлък да разработи през 1923 г. подробен план за електрификация в района на горна Тунджа, чрез строителството на язовир “Копринка”. Според него това може да се осъществи от един воден синдикат, който трябва да разполага с капитал от около 3 милиона златни лева. Язовир “Копринка” ще даде възможност за напояване на 150 000 декара земя, за построяване на водни електростанции с обща мощност от 8 000 конски сили и ще се намали опасността от наводнения по долината на р. Тунджа. Г. Стайнов без колебание заявява, че “Изходът от мизерията в Казанлъшко е в постройката на язовир “Копринка”²⁹. Неговият мащабен проект се осъществява десетилетия по-късно. По-късно план за използването на водните сили на Места и Струма разработва и публикува началникът на Отделението по водите в МЗДИ инж. П. Абаджиев³⁰.

Прекомерните държавни ангажименти за финансиране на водните синдикати имат и известен отрицателен ефект. Строителството на електроцентралата на водния синдикат “Въча” започва без щателни технически и стопански проучвания и без да се държи сметка за това дали има възможност за пласмент на произведената електроенергия. Това слага началото на дългосрочни финансови проблеми за “Въча”. Други водни синдикати, като “Грамадата” в Габрово, макар и образувани по този закон, предпочитат да започнат с изграждане на термични, а не на водни електроцентрали. По този начин те ползват облагите на Закона за водните синдикати, но отлагат строителството на рисковите водни електроцентрали³¹.

С посочените електроцентрали не се разрешава проблемът за ускорената електрификация на страната. Твърде малко е направено за проучването на предвидените в Общата програма за водите язовири. Успоредно с водните синдикати за електродобив са пуснати отделни парни и дизелови централи, някои от които общински, на популярни

банки или частни. Различните електроцентрали съществуват без връзка помежду си и удовлетворяват нарасналите благоустройствени нужди на отделни селища и снабдяват индустриални предприятия с електроенергия.

Най-значимата частна инициатива в областта на електрификацията за 20-те години на ХХ век принадлежи на АД “Гранитоид”. През 1925 г. то пуска в експлоатация ВЕЦ “Пастра”, а през 1929 г. – ВЕЦ “Рила”. От дружеството се дават различни облекчения за индустриални предприятия и за частните лица, които използват електроенергията за осветление или като двигателна сила³². Тези инициативи на частните производители на електроенергия свидетелстват за това, че бързото развитие на електрификацията се затруднява от ниското ниво на българското стопанско развитие. Освен с производство на електроенергия от АД “Гранитоид” се занимават и със създаването на потребители за нея.

През 1925 г. Българското инженерно-архитектурно дружество разработва законопроект за систематична електрификация на България. С него се предлага системната електрификация да стане първостепенна цел на държавата. Към Министерството на търговията, промишлеността и труда трябва да се създаде Държавен електрификационен съвет, който да насочва електрификационната политика на държавата, да разработва законопроекти, да въвежда различни норми и т.н. За осигуряване на необходимите средства при Държавния електрификационен съвет се формира фонд за електрификацията³³.

Идеята за специално законово регулиране на електрификацията, на държавните права и задължения в този икономически сектор е важна и навременна, но не се прилага веднага в практиката. Вътрешнополитическите проблеми след преврата от 9 юни 1923 г., многобройните стопански и социални трудности пред първото правителство на Демократическия сговор (1923–1926 г.) и липсата на капитали ограничават възможностите на държавата за солидни инвестиции в електрификацията. Независимо от факта, че правителството на проф. Александър Цанков в някои отношения доразвива и усъвършенства реформите на БЗНС³⁴, електрификацията остава встрани от вниманието на управляващите. Не е направено нищо за преодоляване на недостатъците на Закона за водните синдикати.

От 1923 г. българското стопанство преодолява следвоенната икономическа криза. През 1924 г. довоенното равнище на селско-стопанското производство е надминато, същата година годишната сума на промишлените капиталовложения надхвърля сумата от периода преди войните³⁵. Новите икономически условия не стимулират правителството към отделяне на специално внимание на политиката за електрификация. В годините на следвоенната криза държавата разглежда електрификацията като средство за преодоляването ѝ. Последвалата промяна на стопанската конюнктура неоправдано отклонява вниманието на правителствата на Демократическия сговор от насърчаването на електроизграждането.

Държавната политика в областта на електрификацията по силата на Закона за водните синдикати се осъществява от Отделението за водите към МЗДИ. Неговите функции са ясно очертани едва през 1926 г., при управлението на второто правителство на Демократическия сговор начело с Андрей Ляпчев. То разрешава водоползванията за добив на електроенергия, разрешава постройката и одобрява проектите за далекопроводи и трансформаторни мрежи за пренос на електроенергия от водните електроцентрали, извършва технически контрол, проучва общия план за електрификация на страната, съставя необходимия план за обединяване на всички централи в една обща мрежа, проучва кои водни и термични централи трябва да се строят и др. За изпълнението на всички тези функции в щата на отделението е предвиден само един електроинженер. Затова работата му е сведена само до даването на разрешения за постройката на електроцентрали, далекопроводи и разпределителни мрежи, но дори и тези задачи не могат да се изпълняват своевременно³⁶.

Осъществяването на цялостната държавна политика за електрификация от Отделението за водите към МЗДИ е нецелесъобразно. По този начин от нейния обхват се изключват термичните електроцентрали, а самото Земеделското министерство се натоварва с несвойствени за него функции. През януари 1927 г. министърът на обществените сгради Славейко Василев внася в XXI ОНС Законопроект за Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. В специална забележка към чл. 7 от този документ е отбелязано, че с развитието на службите към Централното управление на Главна ди-

рекция на пътищата и съобщенията ще се разкрие специален Отдел за електроснабдяване и индустриални заведения³⁷. При последвалата работа върху законопроекта е преценено, че основаването на такава институция не трябва да се отлага.

Отношение към електрификацията на страната има и приетият през март 1927 г. Закон за общинските стопански предприятия³⁸. Според него общински стопански предприятия могат да се организират самостоятелно от общините чрез смесени дружества, в които могат да вземат участие държавата или частни лица или чрез отдаване на концесия. Тези предприятия трябва да се организират така, че да покриват разносните си и “да дадат в границите, поставени от обществения интерес, възможно най-голям чист доход”. В случай на регистрирани загуби те се покриват от общински средства. Организирането на общинско предприятие става с решение на съответния Общински съвет, след утвърждаване от страна на министъра на вътрешните работи³⁹.

Нормативното уреждане на проблема с общинските предприятия води до увеличаване на вложения капитал от страна на общините за електрически централи, далекопроводи, трафопостове и електроразпределителни мрежи. Така през 1931 г. общинските капитали в този стопански отрасъл са 14,95 % от общите вложения в него, а през 1936 г. те достигат до 27,2 %⁴⁰. Със своите постановки този закон поставя на преден план обществената полза от предприятията, а не тяхната рентабилност. От друга страна, още една институция (Министерството на вътрешните работи и народното здраве) придобива известни права на контрол над предприятия, свързани с електрификацията. Така се задълбочава липсата на яснота при осъществяването на държавната политика в тази област.

През 1928 г. със Закона за организацията на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството в това министерство е създадено Отделение за електрификация и индустриални заведения. То има за задача да бъде централна служба по електроснабдяването на страната и по този начин донякъде да запълни съществуващите празнини в законодателството по електроснабдяването⁴¹. С тази законодателна мярка обаче се създава двойственост при третирането на проблемите, свързани с електроснабдяването. Между

съответните служби в МОСПБ и МЗДИ се появява своеобразна борба за компетентност при провеждането на конкретните мероприятия от държавната политика в сферата на електрификацията. Това се отразява негативно и затруднява целенасочените и научнообосновани действия в тази област.

Важна предпоставка за нарастването на ролята на държавата в електрификацията е увеличаването на инсталираната мощност за производство на електроенергия в Държавните мини Перник. През 20-те години на XX век в тях се увеличава количеството на добитата “пляка” – отпадък от въглищата, който е подходящ за използване единствено в парни електроцентрали, разположени в близост до съответните мини⁴².

На 20 август 1929 г. е пусната в експлоатация нова електроцентрала при мини Перник. Съоръженията за нея, след провеждането на съответния търг, са доставени от АД “Бивши Шкодови заводи” – гр. Пилзен (Чехия), а строежът продължава около две години. В централата са инсталирани две турбогрупи с ефективна мощност по 4000 kW и е предвидена възможност за разширения, чрез които в бъдеще централата да достигне мощност от 50 000 kW⁴³. Дори и тази електроцентрала не успява да оползотвори цялата пляка, добивана в мини Перник. През 1930 г. общият добив на пляка е около 272 064 т., от които за електродобив са използвани само 28 099 т.⁴⁴ По този начин държавното предприятие разполага с мощности и суровини, които значително надхвърлят както собствените му потребности, така и потребностите на целия Софийски регион. Затова през следващите години държавата се стреми да наложи мини Перник като основен производител на електроенергия в страната.

Увеличаващите се възможности за електропроизводство в мини “Перник” създават благоприятни условия за модернизацията на железопътния транспорт. През май 1929 г. министърът на железниците, пощите и телеграфите Р. Маджаров назначава комисия, която трябва да проучи възможностите за увеличаване на превозоспособността на жп линиите. В проведените заседания на тази комисия през септември–октомври същата година надделява виждането, че е наложително електрифицирането на отсечката между Перник и София⁴⁵. През следващите години обаче въпросът за електрификацията на БДЖ замира и не привлича вниманието на държавните институции.

Напредъкът на електропроизводството в България води до идеята за създаване на Съюз на електрическите централи. Тя е развита от инж. Т. Романов в началото на 1929 г. Според него в този съюз трябва да влизат всички електрически централи (частни, държавни, общински, на популярните банки и на водните синдикати). Този съюз ще проучва общите и конкретни условия за електрификация на страната, ще защитава исканията на електропроизводителите пред държавните институции, ще съдейства за унифицирането на държавните служби по контрола над електрическите предприятия. Съюзът трябва да “популяризира идеята за създаването на един закон, който да урежда делото на електрификацията” и т. н.⁴⁶ Идеята за създаването на Съюза не се осъществява. Така държавните институции са затруднени при провеждането на правилна електрификационна политика, тъй като не разполагат с достатъчно информация за нуждите и проблемите на този важен отрасъл.

Нов гласък политиката за електрификация получава след 16 януари 1929 г. Тогава министърът на земеделието и държавните имоти в кабинета на А. Ляпчев – Д. Христов – назначава комисия от специалисти, на която възлага да състави генерален план за електрификация на страната, като се използват нейните термични и хидравлични ресурси. Тя трябва да определи условията, при които в общата мрежа биха могли да участват и вече изградените електроцентрали, принадлежащи на водни синдикати или частни⁴⁷. Първоначално в комисията влизат 29 души с председател проф. Д. Мишайков. Тя продължава работата си и след падането от власт на второто сговористко правителство през юни 1931 г. при последвалото управление на коалицията Народен блок. До края на работата на комисията през октомври 1933 г. съставът ѝ се увеличава до 38 души, а председател става народният представител от управляващото мнозинство д-р Ив. Бешков⁴⁸.

Годините, в които работи тази комисия, са свързани с дълбоки и важни промени в стопанската конюнктура. В края на 1929 г. България е засегната от световната икономическа криза. До 1934 г. цените на селскостопанските произведения падат средно 2,2 пъти, цените на индустриалните произведения с 1/3, намаляват държавните приходи, изостря се валутната криза⁴⁹. Кризата води до засилване на ролята на държавата в ръководството и контрола над икономиката. Като средст-

во за преодоляване на проблемите в селското стопанство започва да придобива актуалност проблемът за неговата трансформация, т.е. преминаването от производството на екстензивни към интензивни и технически култури, широкото използване на машини, разпространението на поливното земеделие и т.н. В годините на кризата част от отраслите на българската индустрия разширяват производството си, понеже тяхното производство заменя липсващите вносни продукти⁵⁰. Всички тези промени изискват наличието на обилни и евтини източници на енергия. Затова от края на 20-те години електрификацията все по-трайно привлича вниманието на държавните институции.

На 4 декември 1929 г. комисията, която трябва да състави генералния план за електрификация, излъчва две подкомисии: Техническа – за проучване на техническите параметри на електрификацията, и Стопанска – за проучване на стопанско-техническите въпроси по организиране на електропроизводството. До октомври 1932 г. Техническата подкомисия провежда 50 заседания и в резултат на системна работа изготвя подробен доклад. В него детайлно са разгледани възможностите за електродобив от водни източници и от въглища, а също и възможното нарастване на консумацията на електроенергия в страната до 1950 г.⁵¹ Очертани са пет области с каменовъглени залежи, които позволяват да се изградят големи областни електроцентрали. Това са: мини Перник, Маришкият, Черноморският, Тревненският и Ломският каменовъглен басейн. Любопитно е, че членовете на техническата подкомисия смятат, че при едно изграждане на мощна областна електроцентрала в Маришкия басейн тя ще задоволява не само голяма част от вътрешните потребности на страната, но ще създаде възможности за износ на електроенергия по посока на Одрин и Цариград. Сред първостепенните водни източници на електроенергия са посочени 11 язовира и 9 електроцентрали на течащи води⁵².

Авторите застъпват тезата, че най-изгодни от стопанска гледна точка са термичните електроцентрали, които използват за гориво въглищни шисти (пляка) или отпадъчни въглища, за които няма друго приложение. За сметка на това според тях изграждането на водни електроцентрали обикновено е свързано със строителството на сложни и скъпи технически съоръжения и цената на произведената от тях електроенергия се увеличава. Поради тази причина най-целесъобразно

е строителството на водни електроцентрали да е съпроводено с работи, които допринасят за регулиране режима на съответната река, за избягване на наводнения, за напояване и др. Членовете на Техническата подкомисия се обявяват против отдаването на приоритет на термичните или на водните електроцентрали. По тяхно мнение значението на всяка от централите трябва да се преценява поотделно, в зависимост от конкретните условия⁵³.

По решение на Стопанската подкомисия и с финансовата помощ на мини Перник инж. Г. Стефанов е командирован в Италия, Швейцария, Франция и Белгия, инж. М. Златев в Германия, Чехословакия и Австрия, а инж. К. Михайлов в Норвегия, Швеция, Полша и Германия. Целта на тези командировки е да се проучи опитът на тези държави в електроизграждането и тяхното законодателство в тази област. За успешното осъществяване на тяхната мисия е получена помощ от страна на основаната през 1924 г. в Лондон Световна конференция по енергията⁵⁴. В докладите, които пишат след завръщането си, тези специалисти препоръчват разнообразни законодателни мерки за улесняване на електрификацията, като приемане на закон за контрола на електрическите устройства, за далекопроводите, за кражбата на електроенергия и др. К. Михайлов предлага да се създаде специална държавна институция – Дирекция на електроснабдяването, която да ръководи непосредствено електрификацията на България⁵⁵.

В разработките на специалистите от двете подкомисии надделява тезата, че частният и държавният капитал не трябва да се противопоставят, а да се допълват взаимно при осъществяването на електроизграждането. Освен това се приема принципът, че електроснабдяването трябва да следва потребностите, а не да се създават електроцентрали, за които няма достатъчно потребители. В този смисъл на електрификацията все още не се гледа като на държавен инструмент за ускоряване на индустриалното развитие на страната.

Комисията по електрификацията завършва работа с последното си заседание на 10 октомври 1933 г. Нейният председател д-р Ив. Бешков изпраща до министъра на земеделието и държавните имоти К. Муравиев доклад с главните резултати и препоръки. В този документ се препоръчва разработването на нов закон за електрификацията. Основните положения, които трябва да залегнат в закона, са: признава-

нето на общополезност на електроснабдителните предприятия, независимо от това дали са държавни, общински, смесени или частни; да се осигурят данъчни облекчения и насърчения за тях, а първите няколко години предприятията да се освобождават от данък; да се създадат условия за рентниране на вложения капитал; изграждането на електропроизводителни и електроснабдителни предприятия да се отдава на концесии чрез състезания; да се установи държавен технически контрол върху предприятията и електрическите материали и др. Препоръчва се създаването на Електрификационен съвет, който да поеме върховното ръководство на електрификацията на страната. В комисията обаче не е постигнато съгласие дали съветът да бъде към структурата на МЗДИ, или в състава на МОСПБ, затова разрешаването на този въпрос е оставено на съответните министри⁵⁶.

През същата година в МОСПБ е разработен друг законопроект за системна електрификация на България. В него не са взети предвид резултатите от проучванията и препоръките на комисията по електрификация. В документа също се предвижда създаване на Електрификационен съвет, съставен главно от техници и икономисти, и признаване на обществената полезност на електрификационните предприятия. Електрификационният съвет трябва да разработи общия електрификационен план за страната и програмата за прилагането му⁵⁷.

В проекта на МОСПБ има някои принципни различия в сравнение с проекта на Комисията за електрификация. При даването на право на електрификация общественият капитал (т.е. капиталът на общини, кооперации, синдикати и пр.) получава преимущество пред частния. Изграждането на подстанции, електропроводи и т.н. трябва да се извършва преимуществено с обществени капитали. Възможностите за печалба на частните електроцентрали са ограничени – те не могат да са по-високи от основния сконтов процент на БНБ. Предвижда се постепенна ликвидация на малките електроцентрали в район на изградена областна централа, при условие че последната предлага по-евтина енергия. За да се подпомогне системната електрификация, е предвидено създаването на електрификационен фонд. Средствата в него ще се събират от онези предприятия, които имат най-голям интерес да бъдат електрифицирани, а също и от онези, които са в електрифицирана област, но използват неелектрически двигатели⁵⁸.

Законопроектът на МОСПБ е разпратен с искане за мнение до заинтересовани и компетентни по материята лица, дружества, организации и учреждения. Предложеният нормативен акт е разгледан най-подробно от Съюза на електроснабдителните предприятия. В специално разработеното становище от Съюза се посочва, че проектът застава на погрешна позиция с ограниченията на частния капитал. Отбелязва се, че изоставането на България в областта на електрификацията се дължи на недостатъчното насърчаване на частната инициатива, и че общественият и частният капитал не са антагонисти, а могат много добре да си сътрудничат⁵⁹.

Така през 1933 г. изкрystalизират две основни концепции за бъдещото развитие на електрификацията и за ролята на държавата в нея. Едната дава предимство на обществения капитал и на държавната инициатива, докато според другата частната, държавната, кооперативната и общинската инициатива трябва да са равнопоставени. Различните идеи едва ли се дължат на вътрешнокоалиционните борби, с които се характеризира цялото управление на Народния блок, понеже министърът на земеделието и държавните имоти (К. Муравиев) и министърът на обществените сгради, пътищата и благоустройството (В. Димов) са представители на една политическа сила – БЗНС – Врабча I.

Тези две концепции до голяма степен са отражение на различните принципни подходи към стопанските въпроси, характерни за цялото управление на коалицията Народен блок (1931–1934 г.)⁶⁰. Изострените партийно-политически борби в правителството, стремежът да се запази крехкото равновесие между отделните коалиционни партньори и отражението на световната икономическа криза (1929–1933 г.) в България спъват приемането на един от двата законопроекта.

Държавните институции оставят без резултат настояванията на стопанските дейци, свързани с електроизграждането, за фискални облекчения върху електростопанските материали и при извършването на електрификационни строежи⁶¹. Тази политика може да намери оправдание с отражението на световната криза в България. В нея обаче липсва ясната преценка за перспективите пред цялостното икономическо развитие на България.

* * *

В периода след Първата световна война е поставено началото на целенасочената държавна политика за електрификация на България. Това става със Закона за водните синдикати от 1920 г. В условията на следвоенната икономическа криза правителствата правилно оценяват значимостта на електрификацията за цялостното стопанско развитие на страната. Последвалата стабилизация води до пренебрегване на мерките за насърчение на електрификацията. С началото на кризата от 1929–1934 г. държавните институции отново насочват вниманието си към електрификацията, на която се гледа като на средство за преодоляване на трудностите. През разглеждания период все още липсва ясно формулиран и общоприет принцип за ролята на държавата в тази сфера, за взаимоотношенията между частната инициатива, кооперативния и държавния капитал. Наред с общата икономическа изостаналост на България това е една от причините за слабото развитие на електрификацията в страната.

БЕЛЕЖКИ

¹ България 20 век. Алманах. С., 1999, с. 592.

² **Беров, Л.** Концесията за електрическо осветление на София (1900–1941 г.). – В: Известия на института по история, т. 13, 1963, с. 78–79; **Костов, Ал.** България и Белгия. Икономически, политически и културни връзки (1879–1914). С., 2005, с. 57; **Бранков, Г.** Строителство и благоустройство на София (1878–1944). – В: София през вековете, т. 2. Столица на Нова България 1878–1944. С., 1991, с. 70; **Златарев, Д.** Състояние на електропроизводството в България. – В: сп. Индустрия, търговия, земеделско стопанство, 1940, бр. 2–3, с. 14.

³ **Беров, Л.** Концесията за електрическо..., с. 83–86; **Костов, Ал.** Цит. съч., с. 60.

⁴ **Учкунов, Хр.** Електроснабдяването на гр. Пловдив. – В: Списание на Съюза на Българските Инженери и Архитекти (СпСБИА), 1 август 1940, бр. 13–14, с. 183.

⁵ **Стайнов, Г.** Електрическа централа “Енина”. – В: Казанлък в миналото и днес. т. 2, С., 1923, с. 301–309. Председател на Управителния съвет на АД “Победа” е известният местен фабрикант Ст. П. Стайнов. **Китинов, П.** Миналото на Енина. С., 1968, с. 198–201.

⁶ **Златарев, Д.** Състоянието на електропроизводството..., С., с. 14; **Данчов, Ю.** Елестростопанството..., с. 660; **Чернев, М. Д. Лалов, М. Стаменов.** Електрификацията на Народна Република България. С., 1958, с. 3.

⁷ Държавен вестник (ДВ), 66, 26 март 1905 г.

⁸ ДВ, бр. 53, 10 март 1909.

⁹ **Цонев, Т.** Нуждата от законодателство по електричеството у нас. – В: Списание на Българското инженерно-архитектурно дружество. Г. XIX, 1914, бр. 33, с. 259.

¹⁰ ЦДА, ф. 1393к, оп. 1, а.е. 495, л. 5-6.

¹¹ **Цонев, Т.** Нуждата от законодателство по електричеството у нас. В: СпБИАД, 1915, бр. 32, с. 249; бр. 34, с. 267–270. Изказаното в научната литература мнение, че през юли 1914 г. в България е приет Закон за водите, по силата на който е въведен 10 % акциз върху електроенергията, не отговаря на истината. През 1914 г. в Народното събрание не е приеман Закон за водите (виж: **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните строители 1879–1947. т. I, с. 105.), а се разработва законопроект за водите, в който не е обърнато достатъчно внимание на използването на водите за индустриални цели (виж : Цонев, Т., Нуждата от законодателство ..., бр. 32, с. 250).

¹² **Велева, Л.** Комитетите и Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (1915–1918). С., 2006, с. 3–40.

¹³ **Кацаркова, В.** Икономиката на България през Първата световна война (1915–1918). С., 1969. Дисертация, с. 35–88.

¹⁴ ЦДА, ф. 1393к, оп. 1, а.е. 495, л. 6.

¹⁵ **Икономика** на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 397–412; **Вачков, Д.** Българската икономика и войните на ХХ век. – В: сп. Разум, бр. 3–4, 2005, с. 189–192.

¹⁶ **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните строители 1879–1947. Т. I, С., 1999, с. 118–120; ЦДА, ф. 1393к, оп. 1, а.е. 495, л. 6–7.

¹⁷ **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923 г. С., 1989, с. 126.

¹⁸ ЦДА, ф. 1393к, оп. 1, а.е. 495, л. 6–8.

¹⁹ ДВ, бр. 165, 22 октомври 1920; **Д. Петрова.** Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1989, с. 126–129; **Абаджиев, П.** Водните богатства на България, електрификацията и законът за водните синдикати. С., 1920, с. 3–18.

²⁰ ДВ, бр. 165, 22 октомври 1920.

²¹ ДВ, бр. 165, 22 окт. 1920, с. 1–10.

²² Пак там, с. 12.

²³ Пак там, с. 18

²⁴ Пак там, с. 13, §29.

- ²⁵ ЦДА, ф. 1393, оп. 1, а.е. 494, л. 8.
- ²⁶ ЦДА, ф. 243к, оп. 3, а.е. 63, л. 21–24.
- ²⁷ Пак там, л. 25.
- ²⁸ Нашето водно дело. С., 1937, с. 39–43; **Николов, П.** Водните синдикати у нас. Същност, организация, постижения, счетоводство. С., 1941, с. 40, 63–64.
- ²⁹ **Сгайнов, Г.** Електрификацията на горна Тунджа. С., 1923, с. 3–47.
- ³⁰ **Абаджиев, П.** Иригационни и електрификационни мероприятия по басейните на р. р. Места и Струма. С., 1930, с. 1–6.
- ³¹ ЦДА, ф. 1393к, оп. 1, а.е. 495, л. 8–10; **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните..., с. 195–198.
- ³² **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните..., с. 140–143. В индустриалните предприятия дружеството монтира за своя сметка електромотори. При условие, че моторите се окажат изгодни за съответния индустриалец, те му се продават без печалба за дружеството. През 1926 и 1927 г. от дружеството се дават безлихвени заеми за електрифициране на частни жилища. Абонатът изплаща получения заем чрез ежемесечни вноски в продължение на една година (виж: Архив на Научно-техническите съюзи. Мемоари за електрификацията на България до 1950 г. т. XVII, с. 115.).
- ³³ Пак там, с. 121–122.
- ³⁴ **Пенчев, П.** Икономическите последици от деветоюнския преврат 1923 г. – Ист. преглед, 2005, кн. 3–4, с. 34–59.
- ³⁵ Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 430–434; История на националното и световното стопанство. С., 2002, с. 346–350.
- ³⁶ ЦДА, ф. 194к, оп. 2, а.е. 2981, л. 2–7.
- ³⁷ Приложения към Стенографските дневници, 21 ОНС, IV РС, 1926/1927, т. I, приложение № 39, с. 130–131. С., 1927.
- ³⁸ ДВ, бр. 275, 9. III. 1927 г.
- ³⁹ Пак там.
- ⁴⁰ Електростопанството на България в края на 1935, 1936 и 1937 години. С., 1938, с. 8, Таблица, XI.
- ⁴¹ ЦДА, ф. 243к, оп. 3, а.е. 63, л. 28.
- ⁴² Около 20 % от общия добив на въглища в мини Перник е пляка, която е изключително подходяща за добив на електроенергия. (виж: инж. **Горбанов, П.** Какво може да даде електрификацията на България. – В: сп. Стопански проблеми. 1940, кн. 8–9, 341.
- ⁴³ ЦДА, ф. 243к, оп. 9, а.е. 32, л. 9–10; **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните ..., с. 152–153.
- ⁴⁴ ЦДА, ф. 243к, оп. 9, а.е. 32, л. 9.

⁴⁵ **Костов, Е.** Полемиката в “Списание на Българските инженери и архитекти” (1943 г.) за електрификацията на БДЖ. – В: Сборник доклади. Десета научна конференция с международно участие ТЕМРТ’97. Част II. С., 1997, с. 296–297.

⁴⁶ **Романов, Т.** Електрификация и кооперация. С., 1929, с. 9-13.

⁴⁷ **Данчов, Ю.** Цит. съч., с. 660–661; Доклади по електростопанството в Западна Европа. С., 1931, с. III–IV.

⁴⁸ ЦДА, ф. 194к, оп. 2, а.е. 3051, л. 1-2; **Спиров, М.** Цит. съч., с. 123-124.

⁴⁹ Икономиката на България до социалистическата революция. С., 1989, с. 459–478.

⁵⁰ Пак там, с. 469.

⁵¹ ЦДА, ф. 243к, оп. 9, а.е. 32, л. 1–110.

⁵² Пак там, л. 7–18, 22–27.

⁵³ Пак там, л. 4–5.

⁵⁴ **Данчов, Ю.** Германският закон за електроснабдяването и Наредбата – закон за електрификацията на България от 4. I. 1935 г. – СпБИАД, 1936, бр. 10, с. 99; **Цонев, Т.** Енергостопанството и Световната конференция по енергията. – В: Архив на Държавните мини. 1939, кн. 3–4, с. 7. През 1932 г. е създаден и Български национален комитет по енергетиката (БНКЕ) като част от Българското Инженерно-архитектурно дружество. Чрез БНКЕ България се представя в Световната конференция по енергията. Уставът на БНКЕ е одобрен от държавата едва през октомври 1937 г. Чрез БНКЕ българските електроинженери обменят мнения и информация относно електрификацията с техни колеги от по-развити страни (виж: **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните..., с. 288–289.).

⁵⁵ Доклади по електростопанството..., с. III–IV, 308–312, 552–557.

⁵⁶ ЦДА, ф. 194к, оп. 2, а.е. 3051, л. 1–8.; ф. 1393к, оп. 1, а.е. 495, л. 15–16.

⁵⁷ **Калбуров, М.** Основните начала в новия законопроект за системната електрификация на България. – В: СпБИАД, 15 октомври 1933, бр. 20, с. 249-250.; **Спиров, М.** Електрификацията на България и нейните ..., с. 126–127.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ ЦДА, ф. 243к, оп. 3, а.е. 63, л. 43–45.

⁶⁰ По-подробно по въпроса виж: **Димитров, М.** Стопанската политика на кабинетите на Военния съюз (19. V. 1934 – 21. IV. 1935 г.). С., 2006, с. 42–51. Дисертация.

⁶¹ **Диков, А.** Електрификацията на България през годините 1933–1934. – В: Годишник на Българското Инженерно-Архитектурно Дружество, 1936, г. III, с. 163.